

УДК 811.161.2'366.5

МОВНА СВІДОМІСТЬ ЕТНОСУ: КОНФЛІКТ МІЖ КАТЕГОРІЯМИ ПОШАННОСТІ ТА ІНТИМІЗАЦІЇ (МАНІПУЛЯЦІЯ КАТЕГОРІЄЮ ЧИСЛА)

Халіман О. В.

Національний фармацевтичний університет, м. Харків, Україна

У статті на матеріалі фольклорних, художніх, епістолярних, публіцистичних текстів і даних лінгвістичного експерименту проаналізовано особливості функціонування форм множини пошанної; досліджуваний засіб схарактеризовано як форму, що архаїзується, виходить із повсякденного вжитку в сучасній комунікації, зокрема не реалізується в проєкції на вираження відповідних родинних стосунків через схильність до їх інтимізації.

Ключові слова: *множина пошанна, інтимізація, текст, лінгвістичний експеримент, комунікація.*

Актуальність дослідження. У сучасній лінгвістиці все більшу увагу зарубіжних і вітчизняних мовознавців привертають функціональні особливості мови, які експлікуються в комунікативному процесі. Серед інших розвідок у ракурсі прагмалінгвістики вагоме місце посідають численні дослідження категорії оцінки, елементи якої обов'язково містить процес комунікації [див. про це: 7]. Оцінка – наслідок співвіднесення мовцем будь-якого поняття зі своїм, а частіше – загальноприйнятим досвідом аксіологізації світу.

Сутність лінгвофілософської категорії оцінки та характер її мовної презентації активно вивчали вітчизняні та зарубіжні мовознавці. Дослідження вчених стосувалися особливостей вираження оцінки одиницями різних мовних рівнів (лексико-семантичного – Т. Вільчинська, В. Іващенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Ф. Моїсеєнко, В. Труб, словотвірного – І. Ковалик, Т. Космеда, Л. Летюча, В. Лопатін, А. Нелюба, О. Олексенко, Л. Родніна, Т. Черторизька, В. Шинкарук, Л. Шутак, фразеологічного – В. Ужченко, Л. Авксентьев, А. Івченко, Н. Грозьян, Т. Космеда, С. Олійник, специфіки частиномовного розшарування лексики з оцінною семантикою – Т. Денисюк, О. Жижома, І. Кононенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Л. Мацько, Г. Монастирецька, О. Наконечна, С. Равлюк, Г. Серпутько, С. Педченко, В. Ткачук та відповідних синтаксичних конструкцій – В. Мараховська, М. Ретунська, О. Семенюк, П. Ткач, С. Шабат, І. Шкіцька), оцінки як текстової (дискурсивної) категорії (О. Вольф, Т. Космеда, молоді науковці М. Кайки, М. Михальченко) у дискурсах різного функційного призначення, напр., у художньому – У. Соловій, епістолярному – Н. Павлик, публіцистичному – Л. Гусліста, Н. Кочукова, С. Равлюк, І. Онищенко, науковому – Ж. Краснобаєва-Чорна, політичному – К. Серажим, рекламному – В. Зірка, Ю. Булик, розмовному

мовленні – В. Труб; концептів як репрезентантів аксіологічної інформації (Т. Вільчинська, Т. Космеда, Н. Плотнікова, А. Приходько, Ю. Шамраєва) та ін.

Функціонально-прагматична спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень відкрила можливості для вивчення нових аспектів категорії оцінки. Аналіз функціональної специфіки граматичних одиниць дав змогу мовознавцям зацентувати увагу на їхній прагматичній значущості в комунікативному процесі. Спираючись на засади лінгвістичного функціоналізму, які є основою граматики активного типу (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, Ф. Бацевича, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.), вчені почали досліджувати граматичні одиниці як засоби вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом. Такі дослідження мотивують необхідність розробки «граматики оцінки» – всебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень (ОЗ) з урахуванням їх прагматичних характеристик, що й зумовлює *актуальність досліджень* у цьому ракурсі. Для створення відповідного ефекту в комунікативних ситуаціях мовці залучають численні особливості мови, зокрема й потенціал числових граматичних одиниць.

Оцінне, передусім пейоративне метафоризоване вживання форм множини, маючи народно-розмовні витоки, реалізується у текстах художнього, публіцистичного, епістолярного стилів і розмовного мовлення. Породження оцінки за участю множинних числових форм вже було проаналізовано автором цієї статті [14; 15; 16; 17], де представлено огляд лінгвістичних досліджень у ракурсі, що розглядається (праці О. Потебні, Д. Арбатського, О. Безпояска, Ю. Князева, О. Красильникової, А. Пеньковського, І. Ревзіна та ін.), а також описано способи виникнення ігрем (механізмів мовної гри) для вираження оцінки як вторинної функції граматичних одиниць (множина гіперболічна, узагальнювальна множинність), що ґрунтуються на екстралінгвальних чинниках, взаємодії відповідних лінгвофілософських категорій. Описані механізми схарактеризовано як архетипи мовної свідомості українців, що, незважаючи на історичні зміни співвідносних із граматичними категоріями стереотипів, зберігаються в мовній свідомості етносу, відтворюються в мовленні. Все ж спостерігаємо і деякі зміни у використанні досліджуваних механізмів.

Мета цього наукового дослідження – аналіз специфіки вираження оцінних значень формами множини пошанної, їх актуальність у сучасній комунікації. Матеріал дослідження – фольклорні зразки, художні тексти XVIII-XXI ст. (Т. Шевченко, Панас Мирний, Остап Вишня, Г. Косинка, Ю. Яновський та ін.), епістолярій (Ю. Яновський, О. Довженко), Інтернет-публіцистика, а також дані лінгвістичного експерименту (512 респондентів), який проводився для виявлення індивідуальних поглядів анкетованих на наявність оцінних відтінків у конкретних контекстах та актуальності аналізованих засобів у сучасному мовленні українців.

Своє відображення в мові української художньої літератури знайшли форми так званої множини пошанної, в яких «знаходить свій вираз особлива шана до батька, матері, баби, діда, до старших тощо. Це форма своєрідного величання старших, що традиційно склалась в усній народній мові» [1, с. 66]. У фольклорних зразках

знаходимо: *Мамуню ж мої рідненькі, Мамусенько! Дайте ж мені раду, Бо я хлопець молоденький* [цит. за: 2, с. 72]; *А я бачив, як дідусь наші, ще як були живі, якісь папери ховали* [цит. за: 2, с. 72].

Про стилістичне функціонування граматичної категорії числа в живому мовленні свідчать і діалектологічні записи. І. Верхратський вказував на таке явище в говорі галицьких лемків: для вираження поваги, коли йдеться про старших осіб або при звертанні до таких же осіб, вживається присудок у множині, хоча підмет стоїть в однині (множина пошання): *Ой мали ми штирі воли, та тато продали, Оженили мя малого та на пусті хати, І казали: тепер, сину, почни й газдувати* [2, с. 72].

Отже, форми множини вживаються для вираження позитивного ставлення, «шанобливої ввічливості до співрозмовника, для вираження офіційної діловитості і конкретної привітності» [3, с. 136]. Основою для такого вживання, припускає Б. Успенський, є твердження, що співрозмовник за своєю силою чи значенням подібний до багатьох людей, перевищує мовця [13, с. 24]. Як бачимо, для українців природним було вживання пошанної множини не тільки до знайомих, старших за віком людей, але й до батьків. При цьому форма множини поширюється не тільки на другу особу, але й на третю, а також на дієслівні форми минулого часу, напр.: – *Як мати скажуть.. – одмовляє [Мотря] батькові (Панас Мирний); У вільний час я дуже любив книжки читати, отож завжди надокучав батькові, щоб купили мені в Києві яку-небудь книжку...* (Г. Косинка). Водночас дії батьків мовець може оцінювати і негативно, тоді множинна форма виступає своєрідною даниною традиції, відображає прийнятій стереотип, якому суперечить семантика або конотація предиката: – *І чого вони шастають раз у раз? – сам себе поспитав. Нічого, здається, не бояться так мати, як їхнього парубкування!* (Г. Косинка) [цит. за: 21, с. 25]. Звертання на «Ви» функціонує у листах українських письменників: *Дорога мамо! Щось од Вас досі немає листа* (Ю. Яновський до матері, 28 грудня 1943 р.) [20, с. 331]; *Даруйте, дорога моя старенька мамо! Христос Воскрес!* (О. Довженко до О. Є. Довженко, 13 квітня 1947 р.) [5, с. 363].

Пошання множина може виражатися й займенником *вони*, множинними формами прикметників та дієслів, що сполучаються з іменниками й займенниками однини [див. про це: 9, с. 151], виражаючи при цьому повагу, проте набуваючи іноді й «відтінку насмішкувато-негативного ставлення, відтінку зневажливості» [6, с. 54], порівн.: *Мої тато, а твій дід Юхим, на торговицю сюди їздили. Таких ярмарків, як у Лебедині, на всю округу не було* (С. Колесник). На порівнянні форм множини пошаної і однини базується моделювання антитези на основі протиставлення ОЗ. Порівн. такі приклади: *Вони дуже тендітні. Такі завжди чистенькі, платтячко випрасуване, комірець білесенький, черевички охайні, – тими підборами, як маком, дріботять – тук та тук. Ось уже двадцять років, як я з ними в одній школі – вони вчителька, я – коло вішалки. А й до мене Ганна Антонівна дітей вчили, – років двадцять ще до мене* (Ю. Яновський) [цит. за: 9, с. 151].

У такій же формі виражається і «тон особливої самопошани, чванливості та пихи, коли він звучить із уст саме таких чванливих осіб» [1, с. 66], через що читач сприймає їх як негативних персонажів, порівн.: *Іде додому уночі п'яленький сотник, а йдучи Собі веселий розмовляє: – Нехай і наших люди знають! – Нехай і сивий і*

горбатий, *А ми!.. хе! хе! а ми жонаті! А ми!...* – *Насилу вліз у хату* (Т. Шевченко) [18, с. 396]. Така удавана пошанність є джерелом породження іронії, негативної оцінки, коли особа, не маючи належних позитивних якостей, претендує на певну значущість. Сюди також можна віднести використання СФ *які ми + прикм. у мн.* (*які ж ми + прикм. у мн.*), що стосується однієї особи. Оцінка породжується на основі числової невідповідності, прикметник називає ту ознаку, над якою іронізує мовець, напр.: *які ж ми всі милі* [19]; *Ой, які ми ніжні! Так вже створена природа – одні поїдають інших. Людина по-суті теж хижак* [11]; *«Ой, який у нас гарний смак, які ми розумні, ну прямо обрані...а всі інші очима кліпають...і так їх шкода...» Це що, вибачте, за ставлення до людей? Праворуч – із гарним смаком, ліворуч – з поганим?* [4]; *Які ми розумні! А чого ж ми не були такі розумні у 2004 році???* [12].

Невідповідне вживання пошанної множини породжує негативну оцінку. Автор «створює контраст, уживаючи пошанну множину там, де в цьому немає потреби» [10, с. 75]. Замість семантики звеличення створюється семантика зневажливості: *«Цар самі про це знають»*; *«Сумні владика»*; *«Барин у кучі... Кабанюга годований... Куча на гарбі як баня на церкві, а він, «барин», роздяглися й нервово хрюкають»* (Остап Вишня) [цит за: 10, с. 75].

Категорія пошанності є способом вираження позитивної ввічливості; ця категорія розкриває наміри мовця передати шанобливе або ж регламентоване етикетом ввічливе ставлення до адресата мовлення та фіксується в мові системою спеціалізованих звертань. Зауважимо, що мовленнєвий етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, не є закритою системою, йому властива динаміка і гнучкість, наприклад, частина формул мовленнєвого етикету поступово архаїзується. У сфері сімейного спілкування, зокрема звертання молодших до старших на *«Ви»* спостерігається все рідше. Серед опитаних учасників експерименту до 18 років *Ви*-номінацією послуговуються лише 6%, тоді як серед їх батьків – 18%. 24% опитаних цього віку зауважили, що звертаються на *«Ви»* у своїй родині до старшого покоління – бабусі, дідуся, прабабусі, прадідуся. Респонденти наголосили, що *«Ви»*-звертання здається неприродним для широкого загалу (порівн.: *«Ми були так здивовані, коли дізналися, що Олена до батьків на «Ви» звертається!»* [студентка про одnogрупницю] (Я. Адрова, м. Луганськ); *«Та він якийсь доісторичний! Ви уявляєте, він до своїх батьків на «Ви» звертається»* [респондент про розповідь племінниці] (Л. Баранова, м. Сімферополь). Більшість юнаків переконані, що навчатимуть своїх дітей *ти*-звертанням, що сприятиме уникненню дистанції у спілкуванні, інтимізації стосунків, та не погоджуються з твердженням, що звертання на *«Ви»* забезпечить більшу повагу дітей до батьків. Зустрічаємо коментарі щодо *ти/Ви*-звертань у спогадах дітей І. Франка, які наголошують на відмінностях у звертаннях до батьків, зокрема однією з ознак близьких стосунків з батьком діти вважають звертання на *«ти»*, порівн.: *ми, діти, говорили завжди до тата «ти», а до матері «Ви»* [див.: 8, с. 99].

Висновок. Отже, як бачимо, своєрідний конфлікт між категоріями пошанності та інтимізації пов'язаний із використанням числових форм. Схильність до інтимізації родинних стосунків, як підтвердив експеримент, зумовлює поступову архаїзацію «множини пошанної» як засобу вираження оцінки. Пошанна форма звертання

зберігається на сьогодні для репрезентації відповідної субординації. Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетних формул залежить від соціальних якостей (статусу, віку, освіти) адресата мовлення щодо якостей автора висловлювання, від характеру взаємин між комунікантами, ступеня їх знайомства та близькості й інших конкретних ситуацій мовлення. Офіційне спілкування має підкреслено ввічливий характер. Вибір пошанної форми є наслідком оцінки адресантом статусу адресата або ж продиктований ситуацією примусового вибору, що пов'язано із необхідністю дотримання субординації.

Перспектива дослідження «граматики оцінки» полягає у необхідності схарактеризувати усі граматичні категорії української мови в задекларованому у статті фокусі.

Список літератури

1. Ващенко В. С. Стилистична морфологія української мови: [учбов. посібн. зі стил.] / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ: Дн. держ. ун-т, 1970. – 87 с.
2. Ващенко В. С. Стилистичні явища в українській мові / В. С. Ващенко. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1958. – 268 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1972. – 606 с.
4. Десятерик Д. «Аліса в країні чудес»: Кошмар навесні [Електронний ресурс] / Д. Десятерик // sumno.com. – 2010. – 17 березня. – Режим доступу: <http://sumno.com/article/alisa-v-krajini-chudes-alice-in-wonderland-tim-bor/>. – Назва з екрану.
5. Довженко О. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 5. – 542 с.
6. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови: [посібн. для учнів] / С. І. Дорошенко. – К.: Рад. шк., 1985. – 200 с.
7. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: [моногр.] / Т. Космеда. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
8. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів: ПАІС, 2006. – 328 с.
9. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: [пiдручник] / О. Д. Пономарiв. – К.: Либiдь, 1992. – 248 с.
10. Пришва Б. Засоби гумору в творах Остапа Вишні: Лiнгвостилiстичний аналіз. – К., 1977. – 118 с.
11. Теревені: форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tereveni.org.ua/forum/lofiversion/index.php/t6556.html>. – Назва з екрану.
12. У Азарова кажуть, що заборонити Сталіна не можна [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2010. – 07 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/7/5019168/>. – Назва з екрану.
13. Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникативное пространство / Б. А. Успенский. – М.: Росс. гос. гуманитар. ун-т, 2007. – 320 с.
14. Халіман О. Граматичне значення множини як засіб вираження оцінки (на матеріалі числових форм власних назв) / О. Халіман // Лiнгвiстичнi дослідження: [зб. наук. праць] / [за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Х.: Харк. нац. пед. ун-т, 2008. – Вип. 26. – С. 154-160.
15. Халіман О. Граматичні засоби вираження категорії оцінки у сучасній публіцистиці (на матеріалі негативнооцінних множинних форм атропонімів) / О. Халіман // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского: [научн. журн.] / [гл. ред. Н. В. Багров]. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь: Тавр. ун-т им. В. И. Вернадского, 2009. – Т. 22 (61). – № 4. – Ч. 1. – С. 93-98.
16. Халіман О. Негативнооцінні числові форми іменників як наслідок взаємодії лексичного і граматичного значень / О. Халіман // Лiнгвiстичнi дослідження: [зб. наук. праць] / [за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Х.: Харк. нац. пед. ун-т, 2009. – Вип. 27. – С. 249-255.

17. Халіман О. Форми множини антропонімів у фокусі аксіологічної прагмалінгвістики як феномен художнього тексту / О. Халіман // Лінгвістичні дослідження: [зб. наук. праць] / [за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Х.: Харк. нац. пед. ун-т, 2009. – Вип. 28. – С. 147-154.
18. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко [вступ. стаття О. Гончара]. – К.: Дніпро, 1986. – 542 с.
19. Які ж ми всі милі [Електронний ресурс] // sinoptik. – 2009. – 10 грудня. – Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/blog_cat_5635.html. – Назва з екрану.
20. Яновський Ю. Твори: У 5 т.– К., 1982-1983. – Т. 5.: Вірші; Публіцистика; Роздуми про літературу; Листи. – 1983. – 382 с.
21. Ясакова Н. Семантична категорія персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я – ТИ – ВІН / Н. Ясакова // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць / укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін]. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 22-26.

Халіман О. В. Языковое сознание этноса: конфликт между категориями уважительности и интимизации (манипуляция категорией числа) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 1. – С.484-489.

В статье на материале фольклорных, художественных, эпистолярных, публицистических текстов и данных лингвистического эксперимента проанализированы особенности функционирования форм множественного уважительного; исследуемое средство охарактеризовано как форма, которая архаизируется, в частности не реализуется в проекции на выражение соответствующих семейных отношений через их склонность к интимизации.

Ключевые слова: *множественное уважительное, интимизация, текст, лингвистический эксперимент, коммуникация.*

Khaliman O. V. Speech consciousness of the nation: conflict between the categories of respectfulness and intimization (manipulation with the category of number) // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 1. – P.48-489.

In this article on the material of folk, artistic, epistolary, journalistic texts and data of linguistic experiment the peculiarities of functioning of the forms of respectful plural have been analyzed; observable means are characterized as a form that is archaized, exits from everyday use in modern communication, in particular, it is not realized in the projection on expressing of corresponding family relations because of the disposition to their intimization.

Key words: *respectful plural, intimization, text, linguistic experiment, communication.*

Поступила до редакції 22.03.2011 р.